

George Caffentzis

Το τέλος της εργασίας ή
η αναγέννηση της σκλαβιάς;

Μια κριτική στον Rifkin και τον Negri.

ΕΚΔΟΣΗ:
εργάτες του αρνητικού

Αντί προλόγου

Είναι γεγονός ότι η τεράστια ανάπτυξη της τεχνολογίας και των σχετικά πιο πρόσφατων «επιτευγμάτων» της, όπως η πληροφορική και η αυτοματοποίηση, έχουν μετατοπίσει το ενδιαφέρον της συζήτησης που αφορά στο μέλλον της εργασίας από ανταγωνιστική σκοπιά σε νέους, ίσως διαφορετικούς δρόμους.

Πρέπει όμως να ξεχάσουμε όλα όσα μέχρι τώρα ξέραμε; Ισχυριζόμαστε πως όχι. Αυτός είναι ένας από τους αρχικούς λόγους που διαβάσαμε το κείμενο του Caffentzis. Υπάρχουν (είτε το θέλουν κάποιοι είτε όχι) ορισμένες αλήθειες, μπορεί “αρχαίες” - μπορεί “κοινότητες”, που όμως εξακολουθούν να ισχύουν και μας ενδιαφέρει ο διάλογος πάνω σ’ αυτές. Το κείμενο λειτούργησε βοηθητικά, τουλάχιστον στην κριτική προσπάθεια μας να κατανοήσουμε τις απόψεις που υπάρχουν πάνω στην τεχνολογία. Γιαυτό κρίναμε ότι αξίζει η μετάφραση και έκδοση της *Κριτικής στον Negri και τον Rifkin*. Επειδή είναι διεισδυτική και βάζει “στο κέντρο” τον ταξικό ανταγωνισμό, άρα μπορεί να αποδειχτεί πολιτικά χρήσιμη και σε άλλες. Δημοσιεύουμε το κείμενο, έστω κι αν δεν κατέχουμε πλήρως το σύνολο των εννοιών και απόψεων που αναλύονται, μέσω κυρίως, αλλά όχι μόνο, μιας διασαφήνισης ορισμένων θέσεων του Μαργ. Μας κάνει αυτό μαρξίστριες ή πλήρως ταυτισμένες με τις απόψεις του συγγραφέα; Προφανώς και όχι, αλλά αυτό είναι μια περιττή απάντηση σε όσες αντιλαμβάνονται την σημασία της κυκλοφορίας των ιδεών στους άνυδρους καιρούς μας.

Προτιμήσαμε να αφήσουμε το κείμενο όπως είναι, παρά να επιχειρήσουμε κάποιου είδους σχολιασμό ή αναλυτική παρουσίαση. Ο καθένας και η καθεμιά που θα το διαβάσει ας βγάλει τα συμπεράσματα που αντιστοιχούν στις θέσεις της. Κατά τ’ άλλα, ίσως σε κάποια σημεία η ανάγνωση αποδειχτεί “δύσκολη”. Δεν θα είναι αδικαιολόγητο. Η ερμηνεία και η ανάλυση των πολυσύνθετων ανταγωνισμών που συγκροτούν τις καπιταλιστικές κοινωνίες πολλές φορές είναι αδύνατο να επιχειρηθεί με “απλά λόγια”.

Δείτε το κι έτσι: σαν ένα κείμενο “τροφή για σκέψη”...

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια στις ΗΠΑ επαναλαμβάνεται μια συζήτηση για την εργασία που θυμίζει τα μέσα των '70, αλλά με αρκετές τροποποιήσεις. Στην προηγούμενη περίοδο, βιβλία όπως *Πού έχουν πάει όλα τα ρομπότ;* (Sheppard), *Ψεύτικες υποσχέσεις* (Aronowitz) και *Η Εργασία στην Αμερική* (Special Task Force), και φράσεις όπως “η δύση των ανειδίκευτων εργατών”, “μηδενική εργασία” και “η άρνηση της εργασίας” αποκάλυψαν μια κρίση του εργάτη στην αλυσίδα παραγωγής που εκφράσθηκε με τον πιο δραματικό τρόπο στις άγριες απεργίες στα αμερικάνικα εργοστάσια αυτοκινήτων το 1973 και 1974. Αυτές οι απεργίες είχαν στόχο την άρνηση της συσχέτισης των μισθών με την παραγωγικότητα που είχε αποτελέσει την βάση της συμφωνίας που πέτυχε το κεφάλαιο με τα συνδικάτα στις αυτοκινητοβιομηχανίες στα 1940. Όπως έγραψαν οι Linebaugh και Ramirez για την άγρια απεργία στο εργοστάσιο της Dodge Truck στο Warren του Michigan μεταξύ 10-14 Ιουνίου 1974, που συμμετείχαν 6000 εργάτες:

Τα αιτήματα δεν διαμορφώθηκαν παρά την τρίτη μέρα της απεργίας. Ζητούσαν “τα πάντα”. Ένας εργάτης είπε: “απλά δε θέλω να δουλέψω”. Ο διαχωρισμός του εισοδήματος από την παραγωγικότητα, δυναμωμένος από τον αγώνα, δεν θα μπορούσε να είναι πιο καθαρός.

Αυτή η σαφήνεια έρχεται αντιμέτωπη με μια ακόμα δυνατότερη, αυτή της επί δεκαετιών καμπάνιας των καπιταλιστών στις αυτοκινητοβιομηχανίες για να επιβεβαιώσουν τον έλεγχο πάνω στην εργασιακή διαδικασία στα εργοστάσιά τους και στις αλυσίδες παραγωγής. Αυτοί οι καπιταλιστές δεν δίστασαν να καταστρέψουν τα ίδια τα εργοστάσια και τις αλυσίδες παραγωγής για να σωθούν οι ίδιοι. “Σκουριασμένος ιμάντας” και “ανεξέλεγκτο εργοστάσιο” έγιναν οι φράσεις των οικονομικών εφημερίδων όταν περιέγραφαν την παραγωγή των αυτοκινητοβιομηχανιών και άλλων εργοστασίων στα 1980. Αυτές οι φράσεις διαχύθηκαν, σχεδόν ασυνάρτητα, μέσα στις έννοιες “παγκοσμιοποίηση” και “ρομποτοποίηση” στα 1990. Το πρωτοφανές αποτέλεσμα αυτής της καμπάνιας ήταν οι εβδομαδιαίοι “πραγματικοί” μισθοί για πλήρη απασχόληση στην βιομηχανία των ΗΠΑ να πέσουν σχεδόν 20% ενώ ο χρόνος εργασίας ουσιαστικά αυξήθηκε. Στα μέσα των '90 όμως, βιβλία όπως *Το Τέλος της Εργασίας* (Rifkin), *Η Εργασία του Διόνυσου* (Negri και Hardt) και *Ένα Μέλλον Χωρίς Δουλειά* (Aronowitz και De Fazio), και φράσεις όπως “μείωση προσωπικού” και “μετακίνηση εργατών”, ανακινούν ζητήματα σχετικά με την κρίση της εργασίας, τον καιρό που η σχέση εξουσίας ανάμεσα στους εργάτες και το κεφάλαιο είναι η αντίστροφη αυτής των '70. Ενώ στα 1970 οι εργάτες αρνούσαν την εργασία, στα 1990 οι καπιταλιστές φαίνεται να αρνούνται τους εργάτες! Σ' αυτό το κείμενο θα δείξω πώς αυτά τα βιβλία και αυτές οι φράσεις είναι παραπλανητικές όταν ισχυρίζονται ότι “η επιστημονικά αναπτυγμένη τεχνολογική αλλαγή εν μέσω οξυμένης διεθνοποίησης της παραγωγής σημαίνει ότι υπάρχουν πάρα πολλοί εργάτες για πάρα πολύ λίγες δουλειές, και ακόμα λιγότεροι απ' αυτούς πληρώνονται καλά” (Aronowitz και De Fazio), ή ότι “τεχνολογικές καινοτομίες και δυνάμεις καθοδηγούμενες από την αγορά... μας κινούν προς το κατώφλι ενός κόσμου σχεδόν χωρίς εργασία” (Rifkin), ή ακόμη πιο αφηρημένα, ότι ο “νόμος της αξίας-εργασίας, που προσπάθησε να ερμηνεύσει την ιστορία μας στο όνομα της κεντρικότητας της προλεταριακής εργασίας και της ποσοτικής μείωσής της αναλογικά με την καπιταλιστική ανάπτυξη, είναι εντελώς χρεοκοπημένος...” (Hardt και Negri).

Δουλειές και η πληθωρικότητα της εργασίας

“Ένα μέλλον χωρίς δουλειά” και “ένας κόσμος χωρίς εργάτες” είναι οι φράσεις κλειδιά σ' αυτή τη φιλολογία, αλλά πριν μπορέσουμε να εξετάσουμε την πειστικότητα αυτών των φράσεων για το παρόν και το κοντινό μέλλον αξίζει να κοιτάξουμε για ένα λεπτό το νόημα των όρων “δουλειά” [“job” στο πρωτότυπο] και “εργασία” [“work” στο πρωτότυπο] και τι υπονοούν. Ο όρος “δουλειά” είναι ο ευκολότερος από τους δύο. Έχει ένα μάλλον ανήθικο ετυμολογικό παρελθόν. Τον 17ο και 18ο αιώνα στην Αγγλία, το ρήμα “δουλεύω” υπονοούσε εξαπάτηση και κλέψιμο, ενώ το ουσιαστικό “δουλειά” αφορούσε ένα κόσμο μικρο-εγκλημάτων και κομπίνων. Μ' ένα τέτοιο περιεχόμενο, ένα

“μέλλον χωρίς δουλειά” θα ήταν ευτύχημα για την ανθρωπότητα. Αλλά από τα μέσα του 20ου αιώνα ο όρος “job” έχει γίνει η κύρια λέξη που χρησιμοποιείται στα αμερικάνικα αγγλικά για να αναφερθεί σε μια επίσημη θέση μισθωτής απασχόλησης με σταθερό χρόνο απασχόλησης σύμφωνα με σύμβαση. Η δουλειά με σύμβαση λοιπόν προέκυψε από τον υπόγειο κόσμο της πολιτικής οικονομίας για να γίνει το ιερό δισκοπότηρό της. Ωστόσο, η κρυφή δύναμη της λέξης “δουλειά” δεν προέρχεται από τη σχέση της με την εργασία. Πράγματι, το να “κάνεις μια δουλειά” ή το να “δουλέψεις” ήταν φράσεις που περιέγραφαν έναν απατεωνίστικο τρόπο άρνησης της εργασίας και απόκτησης εισοδήματος. Το “Δουλειές! Δουλειές! Δουλειές!” έγινε το σύνθημα του ύστερου 20ου αιώνα για τους αμερικάνους πολιτικούς επειδή η δουλειά με σύμβαση τόνιζε το μισθό και τις πτυχές της εργασίας κάτω από ένα εγγυημένο καθεστώς στην καπιταλιστική κοινωνία, που ήταν κρίσιμες για τη φυσική και διανοητική επιβίωση των ψηφοφόρων. Γι’ αυτό και ένα “μέλλον χωρίς δουλειά” θα ήταν κόλαση για την καπιταλιστική ανθρωπότητα, αφού υπονοεί ένα μέλλον χωρίς μισθούς και συμβάσεις ανάμεσα στους εργάτες και τους καπιταλιστές. Παρά την εξασφαλισμένη περίοπτη θέση της, η “δουλειά με σύμβαση” βγάζει απ’ έξω, συχνά αρκετά συμβατικά και με υποκρισία ακόμα, ένα μέρος της εργασιακής διαδικασίας, γιατί δεν υπάρχει μια πλήρης αντιστοίχιση συμβασιοποιημένων δουλειών και εργασίας. Η ίδια εργασιακή διαδικασία μπορεί να αναλυθεί σε μία, δύο ή και περισσότερες δουλειές. Γι’ αυτό, το “τέλος της εργασίας” υποδηλώνει μια πιο ριζική μεταμόρφωση από ένα “μέλλον χωρίς δουλειά”, γιατί υπήρξαν πολλές περιόδους στην ανθρώπινη ιστορία που κοινωνίες υπήρχαν “χωρίς δουλειές” - π.χ. κοινωνίες σκλάβων και κοινότητες που παρήγαγαν αποκλειστικά τα απαραίτητα για την επιβίωση - αλλά δεν υπήρξε καμία, με εξαίρεση την Εδέμ, χωρίς εργασία. Πριν κάποιος μπορέσει να μιλήσει για το τέλος της εργασίας, πάντως, θα πρέπει να αναγνωρίσει πως έχει υπάρξει μια ριζική επανάσταση της τελευταίας πολιτικής γενιάς όσον αφορά στη σημασία της εργασίας. Για μια μεγάλη περίοδο που ίσως συμπίπτει με τη διαμόρφωση των καθεστώτων συλλογικής διαπραγμάτευσης στα 1930 και μέχρι την κατάρρευσή τους στα 1970, εργασία και δουλειά ήταν συνώνυμες και αφορούσαν την “επίσημη, μισθωτή εργασία”. Από τότε όμως μια τεράστια πληθώρα εργασίας αποκαλύφθηκε. Αυτή η πληθώρα περιέχει ανεπίσημη, “εκτός βιβλίων” εργασία που έχει μισθό αλλά δεν θα μπορούσε επίσημα να θεωρηθεί εργασία με σύμβαση, γιατί παραβιάζει νομικούς και φορολογικούς κώδικες. Αυτή η διάσταση της πληθωρικότητας ανιχνεύεται μέσα στην μεγάλη περιοχή της εγκληματικής δραστηριότητας που σε πολλές χώρες και περιοχές ανταγωνίζεται σε ποσότητα και αξία το σύνολο της επίσημης εργασιακής δραστηριότητας. Ακόμη πιο σημαντική είναι η φεμινιστική “ανακάλυψη” της οικιακής εργασίας σε όλες της τις μορφές που είναι κρίσιμες για την κοινωνική αναπαραγωγή (π.χ. σεξουαλικότητα, βιολογική αναπαραγωγή, κοινωνικοποίηση, θεραπευτικές δραστηριότητες, οικιακή γεωργία και αντι-εντροπική παραγωγή). Η οικιακή εργασία είναι το σπουδαίο Άλλο στις καπιταλιστικές κοινωνίες, γιατί παραμένει επίμονα άμισθη και δεν εντάσσεται στις εθνικές στατιστικές, αν και αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο η κρίσιμότητά της για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Τέλος, υπάρχει ένα πρωτόγονο επίπεδο καπιταλιστικής κόλασης που συλλέγει όλη την καταναγκαστική εργασία της μετά-την-δουλειά εποχής: εργασία στις φυλακές, στρατιωτική εργασία, σκλαβιά στη βιομηχανία του sex, μαθητεία χωρίς αμοιβή, παιδική εργασία. Συνθέτοντας όλες αυτές τις μορφές εργασίας, αναγκαζόμαστε να αναγνωρίσουμε μια περίπλοκη και αυτο-αναδεικνυόμενη πληθώρα ενεργητικών δραστηριοτήτων που θέτει σε δεύτερη μοίρα τον “επίσημο κόσμο της εργασίας” με χωροχρονικούς και αξιακούς όρους. Αυτό το ακανές Παρόν που προβάλλει, όπως και η αντίστροφη πληθώρα της άρνησής του, έχει μεταμορφώσει δραστικά την κατανόηση της εργασίας, αν και πολλοί φαίνεται πως δεν το έχουν παρατηρήσει. Σίγουρα θέτει σε αμφισβήτηση τις παιδαριώδεις διακρίσεις ανάμεσα στην εργασία και την απασχόληση (Arendt), ανάμεσα στη βιο-εξουσία και τον καπιταλισμό (Foucault) και ανάμεσα στην εργασία και την επικοινωνιακή δράση (Habermas) ενώ επιβάλλει μια αξιοσημείωτη επέκταση της ταξικής ανάλυσης και έναν εμπλουτισμό της επαναστατικής θεωρίας, πέρα από τους προβληματισμούς για τον σχεδιασμό του βιομηχανικού συστήματος του μέλλοντος. Και το πιο σημαντικό είναι ότι αυτή η πληθωρικότητα της εργασίας κάνει προβληματική τη συζήτηση για την εργασία και το υποτιθέμενο τέλος της εξαιτίας των τεχνολογικών αλλαγών.

Το τέλος της εργασίας

Δυστυχώς, το νόημα της εργασίας που συχνά χρησιμοποιείται στη φιλολογία του "τέλους της εργασίας" είναι συχνά παρωχημένο και ξενά την καπιταλιστική σημασία της εργασίας. Αυτό φαίνεται πιο καθαρά στο κεντρικό επιχείρημα του Rifkin στο *Τέλος της Εργασίας*. Ανυπομονεί να αμφισβητήσει αυτούς που ισχυρίζονται ότι η νέα τεχνολογική επανάσταση, με την εφαρμογή της γενετικής μηχανικής στη γεωργία, τη ρομποτοποίηση στην παραγωγή και τη μηχανοργάνωση του τομέα υπηρεσιών, θα οδηγήσει σε νέες ευκαιρίες απασχόλησης εάν υπάρχει διαθέσιμη και καλά εκπαιδευμένη εργατική δύναμη να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της "εποχής της πληροφορικής". Η απόδειξη του λάθους του είναι απλή.

Στο παρελθόν, όταν η τεχνολογική επανάσταση απείλησε με μαζική εξαφάνιση των θέσεων εργασίας σε έναν οικονομικό τομέα, ένας καινούργιος τομέας εμφανίστηκε για να απορροφήσει την πλεονάζουσα εργασία. Στις αρχές του αιώνα ο νεοσύστατος βιομηχανικός κλάδος μπόρεσε να απορροφήσει πολλά από τα εκατομμύρια εργατών γης και αγροτών που εκτοπίστηκαν από τη ραγδαία μηχανοποίηση της γεωργίας. Ανάμεσα στα μέσα του '50 και τις αρχές του '80 ο γρήγορα αναπτυσσόμενος τομέας υπηρεσιών μπόρεσε να επαναπροσλάβει πολλούς από τους ανειδίκευτους εργάτες που εκτοπίστηκαν από την αυτοματοποίηση. Σήμερα ωστόσο, ενώ όλοι αυτοί οι τομείς πέφτουν θύματα της ραγδαίας αναδιάρθρωσης και αυτοματοποίησης, κανένας ιδιαίτερος καινούργιος τομέας δεν έχει αναπτυχθεί για να απορροφήσει τα εκατομμύρια αυτών που εκτοπίζονται. Συνεπώς, θα υπάρξει τεράστιο πρόβλημα ανεργίας όταν ο τελευταίος εργάτης στις υπηρεσίες αντικατασταθεί από το πιο σύγχρονο ATM, τη μηχανή εικονικού γραφείου ή κάποια ασύλληπτη προς το παρόν εφαρμογή της τεχνολογίας των υπολογιστών. Πού θα βρει αυτός/ή δουλειά; Δεν γίνεται να επιστρέψει στη γεωργία ή τη βιομηχανία, ούτε να προχωρήσει σε ένα καινούργιο τομέα πέρα από τις υπηρεσίες. Ο Rifkin εφαρμόζει σε μια παγκόσμια κλίμακα αυτό το σενάριο και προβλέπει ότι εκατομμύρια ανέργων στο πλανήτη στο κοντινό μέλλον, αλλά δισεκατομμύρια.

Η τυπική λογική αυτού του επιχειρήματος φαίνεται ακλόνητη, αλλά είναι σωστές οι εμπειρικές διαπιστώσεις και οι θεωρητικές προϋποθέσεις του; Ισχυρίζομαι ότι δεν είναι, γιατί ο τεχνολογικός ντετερμινισμός του Rifkin δεν λαμβάνει υπόψη του την δυναμική της απασχόλησης και την τεχνολογική αλλαγή στην καπιταλιστική εποχή. Ας αρχίσουμε με το πρόβλημα της κατηγοριοποίησης στη θεωρία για την απασχόληση του Rifkin. Κάνει άκριτη χρήση όρων, όπως "γεωργία", "βιομηχανία" και ιδιαίτερα "υπηρεσίες", για να διαφοροποιήσει τα τρία αναπτυξιακά στάδια της καπιταλιστικής οικονομίας όπως φαίνεται κι από τα πιο πάνω παραθέματα και σε πολλά άλλα μέρη του *Τέλους της Εργασίας*. Δεν μπορεί να κατηγορήσει κανείς εδώ τον Rifkin για προσωπική ιδιοτροπία, αφού μεγάλες στατιστικές υπηρεσίες, όπως το Αμερικάνικο Γραφείο Εργατικών Στατιστικών, επίσης χρησιμοποιούν αυτές τις κατηγορίες για να αναλύσουν την απασχόληση, την παραγωγή και την παραγωγικότητα τις τελευταίες δεκαετίες. Οι κεντρικές μεταφορές που βοήθησαν να σχηματιστεί αυτή η τριχοτόμηση είναι ριζωμένες στη διάκριση μεταξύ υλικών αγαθών (που παράγονται στο αγρόκτημα ή εκτός) και των άυλων υπηρεσιών, και τη χωρική διάκριση ανάμεσα στο αγρόκτημα, το εργοστάσιο και οπουδήποτε αλλού (γραφείο, σχολείο, κατάστημα, αποθήκη, δρόμος, κλπ.). Αυτή η τριχοτόμηση αφήνει περιθώρια για μια χοντροκομμένη και ετοιματζίδικη οικονομική τυπολογία, με τη "βιομηχανία υπηρεσιών" να λειτουργεί γενικά ως μια θολή, προβληματική κατηγορία. Είναι άλλο πράγμα όμως να χρησιμοποιείς μια κατηγορία *ex post facto* και άλλο να χρησιμοποιείς μια κατηγορία με τρόπο που να την προβάλλεις είτε στο παρελθόν, είτε στο μέλλον. Το κάπως χεγκελιανό σχήμα του Rifkin αντιμετωπίζει την τεχνολογική αλλαγή σαν το αυτόνομο κινούμενο πνεύμα που μετατρέπει το ένα στάδιο σε άλλο μέχρι που να φτάσει σε μία καταστροφική παύση στο παρόν ιστορικό στάδιο των "υπηρεσιών". Ωστόσο, όταν παρατηρούμε τις καπιταλιστικές κοινωνίες στο παρελθόν, μια τέτοια ξεκάθαρη διαδοχή είναι σχεδόν αδύνατο να εντοπιστεί. Για παράδειγμα, ο 17ος και 18ος αιώνας στην Αγγλία ήταν αγροτικοί; Η "βιομηχανία υπηρεσιών" με τη μορφή των οικιακών υπηρετιών στις μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες εκείνη την εποχή ήταν αρκετά εκτεταμένη, αλλά αυτοί οι υπηρέτες συχνά δούλευαν και ως τεχνίτες (στις μανιφακτούρες) και ως αγροτικά χέρια (στη γεωργία). Επιπλέον, με την άνοδο των αγροτικών

επιχειρήσεων, οι εργάτες γης ή οι μικροί κτηματίες διπλασιάστηκαν ή και τριπλασιάστηκαν ως εργάτες στις μανιφακτούρες των αγροκτημάτων. Τέλος, σε όλη την ιστορία του καπιταλισμού συναντάμε μια περίπλοκη εναλλαγή εργατών μεταξύ αυτών των κατηγοριών. Αντί της απλής μετάβασης από τη γεωργία στη βιομηχανία, και από τη βιομηχανία στις υπηρεσίες, βρίσκουμε όλες τις έξι πιθανές μεταβάσεις μεταξύ αυτών των τριών κατηγοριών. Η απέραντη φιλολογία πάνω στην “ανάπτυξη της υπανάπτυξης” και πάνω στις πολλές περιόδους της καπιταλιστικής “αποβιομηχάνισης” περιγράφει παραπάνω από αρκετά αυτές τις μεταβάσεις που ξεκάθαρα δεν προκλήθηκαν από κάποιο αυτόνομο τεχνολογικό πνεύμα, αλλά από ιστορικά πολύ συγκεκριμένους και πάντα ποικίλους ταξικούς αγώνες και σχέσεις εξουσίας. Μια μηχανή που εισάγουν οι καπιταλιστές για να αποδυναμώσουν τη δύναμη των βιομηχανικών εργατών μπορεί να οδηγήσει να χάσουν αυτοί οι εργάτες τις θέσεις τους και να γίνουν “εργάτες στις υπηρεσίες” ή “εργάτες γης” ανάλογα με μια περίπλοκη σύνθεση δυνάμεων και πιθανοτήτων. Σε όλη την ιστορία του καπιταλισμού δεν υπάρχει καμία απόδειξη ότι υπάρχει μία μόνο γραμμική εξέλιξη που καταλήγει στον τελευταίο εργάτη στις υπηρεσίες.

Το σχήμα του Rifkin αποδυναμώνεται περαιτέρω αν εξετάσουμε την προβολή του στο μέλλον. Με μια ματιά στη μεγάλη ποικιλία των εφαρμογών της τεχνολογίας των υπολογιστών στη βιομηχανία των υπηρεσιών (από την αναγνώριση φωνής, μέχρι τα εξειδικευμένα συστήματα και τα ψηφιακά synthesizers), ο Rifkin συμπεραίνει δυσοίωνα ότι: “Στο μέλλον, προηγμένες παράλληλες υπολογιστικές μηχανές, υψηλής τεχνολογίας ρομποτική και ενιαία πλανητικά ηλεκτρονικά δίκτυα πρόκειται να καταλαμβάνουν όλο και περισσότερο την οικονομική διαδικασία, αφήνοντας όλο και μικρότερο χώρο για άμεση ανθρώπινη συμμετοχή στην παραγωγή, την μεταφορά, τις πωλήσεις και τις υπηρεσίες”. Αλλά εδώ, η ίδια αποτυχημένη λειτουργία της κατηγορίας των υπηρεσιών κάνει προβληματική για τον Rifkin την προβολή της στον μέλλον, αφού οι υπηρεσίες δεν θα περιοριστούν σ' ένα μόνο χώρο ώστε να εκμηδενιστούν από την τεχνολογική αλλαγή. Ας αναλογιστούμε έναν από τους στάνταρ ορισμούς του τι σημαίνει εργασία στις υπηρεσίες: τροποποίηση ενός ανθρώπου (με ένα κούρεμα ή ένα μασάζ, για παράδειγμα) ή ενός αντικειμένου (επισκευή ενός οχήματος ή ενός κομπούτερ). Πώς είναι δυνατόν να προβάλουμε μια τέτοια κατηγορία στο μέλλον; Αφού δεν υπάρχουν όρια στην τροποποίηση έτσι όπως την εξετάζουμε, δεν είναι δυνατόν να πει κάποιος ότι “προηγμένες μηχανές παράλληλου υπολογισμού, υψηλής τεχνολογίας ρομποτική, και ενσωματωμένα ηλεκτρονικά δίκτυα που καλύπτουν την υφήλιο” θα μπορέσουν να προσομοιώσουν και ν' αντικαταστήσουν όλες τις πιθανές πραγματοποιήσεις της. Πράγματι, η εργασία στις υπηρεσίες του μέλλοντος άνετα μπορεί να οριστεί διεστραμμένα ως τροποποιήσεις πάνω σε ανθρώπους και πράγματα που δεν γίνεται να προσομοιωθούν και ν' αντικατασταθούν από μηχανές!¹ Όπως ακριβώς σήμερα υπάρχει αύξηση στις πωλήσεις της “οργανικής”, “μη γενετικά τροποποιημένης αγροτικής παραγωγής”, και στα “χειροποίητα” ρούχα φτιαγμένα από μη-συνθετικά υφάσματα, έτσι και στο μέλλον μπορεί να υπάρξει ενδιαφέρον στο να έχουμε έναν άνθρωπο να παίζει Bach (αν και η ηλεκτρονικά ενορχηστρωμένη εκτέλεση είναι τεχνικά πιο σωστή) ή για να χορέψουμε (αν και ένα ψηφιακό ολόγραμμα μπορεί να δώσει καλύτερη παράσταση σύμφωνα με τους κριτικούς). Θα με εξέπληττε αν τέτοιες βιομηχανίες υπηρεσιών δεν προκύψουν. Θα μπορούσαν άραγε να “απορροφήσουν” τους εκτοπισμένους εργάτες από την γεωργία ή την βιομηχανία; Δεν το ξέρω, αλλά ούτε και ο Rifkin. Η ανικανότητα του Rifkin να προβάλει το σχήμα του είτε στο παρελθόν είτε στο μέλλον αποκαλύπτει ένα ακόμα βαθύτερο πρόβλημα: την ανικανότητά του να εξηγήσει επαρκώς γιατί η τεχνολογική αλλαγή συμβαίνει εξαρχής. Στην αρχή του *Τέλους της Εργασίας* απορρίπτει αυτό που αποκαλεί “επιχείρημα της διάχυσης της τεχνολογίας” - δηλαδή την θεώρηση ότι η τεχνολογική αλλαγή σ' ένα κλάδο της βιομηχανίας, αν και προκαλεί ανεργία εκεί, τελικά οδηγεί στην αύξηση της απασχόλησης σε όλη την υπόλοιπη οικονομία - αναφερόμενος στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ και τα *Grundrisse*. Μπορούμε να διαπιστώσουμε την άποψη του Rifkin για το Μαρξ στην παρακάτω παράγραφο:

Ο Καρλ Μαρξ ισχυρίστηκε ότι οι παραγωγοί συνεχώς επιχειρούν να μειώσουν το κόστος εργασίας και να κερδίσουν περισσότερο έλεγχο πάνω στα μέσα παραγωγής υποκαθιστώντας τους εργάτες με κεφαλαιουχικό εξοπλισμό όπου και όποτε είναι δυνατό... Ο Μαρξ πρόβλεψε ότι η αυξανόμενη αυτοματοποίηση της παραγωγής θα εξάλειφε στο τέλος τον εργάτη ολοκληρωτικά. Ο γερμανός

φιλόσοφος έβλεπε να έρχεται ένα μέλλον, που κατ' ευφημισό το ανέφερε ως την "τελευταία... μεταμόρφωση της εργασίας", στο οποίο "ένα αυτόματο σύστημα μηχανών" τελικά θα αντικαταστήσει τους ανθρώπους στην οικονομική διαδικασία... Ο Μαρξ πίστευε ότι η αέναη προσπάθεια των παραγωγών να συνεχίσουν να αντικαθιστούν την ανθρώπινη εργασία με μηχανές θα αποδεικνυόταν αυτοκαταστροφική στο τέλος... [αφού] θα υπήρχαν όλο και λιγότεροι καταναλωτές με επαρκή αγοραστική δύναμη για ν' αγοράσουν τα προϊόντά τους.

Αυτή η χρήση του Μαρξ είναι μέρος μιας νέας και ευρείας τάσης ανάμεσα στους πολιτικούς αναλυτές της αμερικάνικης αριστεράς. Αλλά αυτή η αναβίωση της σκέψης του Μαρξ είναι συνήθως τόσο επιλεκτική όσο και η χρήση των Σμιθ και Ρικάρντο από τη δεξιά.² Στην περίπτωση μας, ο Rifkin πάνει σίγουρα σωστά το γενικό περιεχόμενο των απόψεων του Μαρξ για την τεχνολογία, αλλά με κάποιες αξιοσημείωτες παραλείψεις. Η πρώτη παράλειψη αφορά τους αγώνες των εργατών για υψηλότερους μισθούς, για μείωση της εργασίας, για καλύτερες συνθήκες εργασίας και για ένα τρόπο ζωής που αρνείται απόλυτα την υποχρεωτική εργασία. Αυτοί οι αγώνες είναι οι κύριοι λόγοι για τους οποίους οι καπιταλιστές ενδιαφέρονται τόσο να εισάγουν τις μηχανές ως όπλα στον ταξικό πόλεμο. Αν οι εργάτες ήταν πειθήνιοι "παράγοντες της παραγωγής" δεν θα ήταν τόσο επείγουσα η τεχνολογική αλλαγή. Η δεύτερη παράλειψη αφορά την ρικαρτιανή παραδοχή του Μαρξ, ότι κάθε μόνιμη αντικατάσταση ενός εργάτη από μια μηχανή μειώνει τη συνολική υπεραξία (και άρα το συνολικό κέρδος) που είναι διαθέσιμη για την τάξη των καπιταλιστών ως σύνολο. Αφού η τάξη των καπιταλιστών εξαρτάται από τα κέρδη, η τεχνολογική αλλαγή μπορεί να γίνει το ίδιο επικίνδυνη γι' αυτήν όσο και για τους εργάτες. Έτσι η τάξη των καπιταλιστών αντιμετωπίζει μια μόνιμη αντίφαση που πρέπει να χειριστεί επιδέξια, ανάμεσα: (α) στην επιθυμία να εξαλείψει τους απείθαρχους και απαιτητικούς εργάτες από την παραγωγή, και (β) την επιθυμία να εκμεταλλευτεί τη μεγαλύτερη δυνατή μάζα εργατών. Ο Μαρξ σχολιάζει αυτή την αιώνια τάση στις *Θεωρίες της Υπεραξίας*:

Η μία τάση πετά τους εργάτες στους δρόμους και κάνει περιττό ένα κομμάτι του πληθυσμού, και μετά το απορροφά ξανά και παρατείνει απεριόριστα τη μισθωτή σκλαβιά, έτσι ώστε η μοίρα των εργατών συνεχώς να διακυμαίνεται, όμως ο ίδιος ο εργάτης ποτέ να μη δραπετεύει απ' αυτή. Γι' αυτό ο εργάτης δίκαια θεωρεί την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της ίδιας του της εργασίας ως εχθρική προς τον εαυτό του· ο καπιταλιστής από την άλλη μεριά, πάντα τον αντιμετωπίζει ως ένα στοιχείο που πρέπει να εξαλειφθεί από την παραγωγή.

Το πρόβλημα του καπιταλισμού με την τεχνολογική αλλαγή δεν είναι η απώλεια καταναλωτών, αλλά η απώλεια κερδών.

Η πιο αναπτυγμένη σκέψη του Μαρξ γι' αυτή την ιστορία βρίσκεται στο τρίτο μέρος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*: "Ο Νόμος της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους". Εκεί αναγνωρίζει πως η τάση προς την ολοκληρωτική αντικατάσταση των ανθρώπων από ένα "αυτόματο σύστημα μηχανών" πρέπει συνεχώς να έρχεται αντιμέτωπη με "αντίρροπες τάσεις", ειδάλλως το μέσο ποσοστό κέρδους ουσιαστικά θα πέσει. Αυτές οι αντίρροπες τάσεις είτε αυξάνουν την ποσότητα της υπεραξίας (π.χ. αυξάνοντας την ένταση και τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας) είτε μειώνουν την ποσότητα του μεταβλητού κεφαλαίου (π.χ. ρίχνοντας τους μισθούς κάτω από την αξία τους, επεκτείνοντας το εξωτερικό εμπόριο), είτε μειώνουν την ποσότητα του σταθερού κεφαλαίου (π.χ. αυξάνοντας την παραγωγικότητα της εργασίας στη βιομηχανία κεφαλαιουχικών αγαθών, επεκτείνοντας το εξωτερικό) είτε ένας συνδυασμός αυτών των διαζευκτικών δυνατοτήτων. Ο σύγχρονος αμερικάνικος καπιταλισμός φαίνεται να εφαρμόζει τη μέγιστη σύνθεση αυτών των αντίρροπων τάσεων ενώ ο ευρωπαϊκός είναι πιο επιλεκτικός. Δεν υπάρχει καμία αναπόφευκτη καπιταλιστική στρατηγική στην προσπάθεια να ξεπεραστούν οι αγώνες των εργατών και να αποτραπεί μια δραματική πτώση του ποσοστού κέρδους. Αυτοί οι αγώνες μπορούν να οδηγήσουν σε διάφορες μελλοντικές καταστάσεις -από την επανεισαγωγή της σκλαβιάς, μέχρι τη δραματική αύξηση της

εργάσιμης ημέρας, μέχρι την μείωση της μισθωτής εργάσιμης ημέρας μετά από διαπραγματεύσεις, μέχρι το τέλος του καπιταλισμού- ανάλογα με τις ταξικές δυνάμεις στο κοινωνικό πεδίο. Όμως υπάρχει μία έκβαση που σίγουρα δεν συμπεριλαμβάνεται στο μενού των πιθανών μελλοντικών καταστάσεων, όσο ο καπιταλισμός είναι βιώσιμος: το όραμα του Rifkin ότι “η επανάσταση της υψηλής τεχνολογίας οδηγεί στη εκπλήρωση του πάλαι ποτέ ουτοπικού ονείρου της υποκατάστασης της ανθρώπινης εργασίας από τις μηχανές, απελευθερώνοντας τελικά την ανθρωπότητα ώστε να ταξιδέψει στην μετά την αγορά εποχή”. Κι αυτό επειδή ο καπιταλισμός χρειάζεται το κέρδος, τον τόκο και τη γαιοπρόσοδο, τα οποία μπορούν να δημιουργηθούν μόνο από μια τεράστια ποσότητα υπερεργασίας, ενώ η συνολική αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας θα σήμαινε το τέλος και των τριών αυτών. Παρόλο που ο Rifkin φαίνεται να συμφωνεί αρκετά με την ανάλυση του Μαρξ σχετικά με την δυναμική του καπιταλισμού, το μοιραίο συμπέρασμα του Μαρξ κρατιέται προσεκτικά έξω από το αισιόδοξο σενάριό του που παρουσιάζεται στο τελευταίο μέρος του βιβλίου του. Ο Rifkin περιγράφει ένα μέλλον που θα συνδυάζει μια δραστική μείωση της εργάσιμης μέρας μαζί με ένα “νέο κοινωνικό συμβόλαιο” που θα παρέχει οικονομικά κίνητρα (από “κοινωνικούς” ή “σκιώδεις” μισθούς, μέχρι φορολογικά προνόμια) για την εργασία στον “τρίτο τομέα” - τον ανεξάρτητο, “μη κερδοσκοπικό” ή εθελοντικό τομέα ανάμεσα “στον δημόσιο και ιδιωτικό” τομέα. Αυτός ο τομέας μπορεί να γίνει η “βιομηχανία των υπηρεσιών” του 21ου αιώνα, αφού “προσφέρει το μόνο βιώσιμο μέσο για την εποικοδομητική διοχέτευση του πλεονάσματος εργασίας που πετιέται από την παγκόσμια αγορά”. Ο τομέας αυτός δηλαδή, απορροφά εργάτες που δεν παράγουν υπεραξία, και τους παρέχει ένα μισθό για εργασία που δεν δημιουργεί υπεραξία. Μ’ άλλα λόγια, το όραμα του Rifkin για ένα “ασφαλές καταφύγιο” της ανθρωπότητας είναι ένας καπιταλισμός όπου οι περισσότεροι εργάτες δεν παράγουν κέρδη, τόκο ή γαιοπρόσοδο. Αντιπαραβάλλει αυτό το όραμα με ένα μέλλον όπου “ο πολιτισμός... συνεχίζει να αποσυντίθεται προς ένα στάδιο αυξανόμενης φτώχειας και εξαθλίωσης απ’ όπου μπορεί να μην υπάρχει εύκολη επιστροφή”. Αλλά πόσο βιώσιμη είναι η κοινωνική χίμαιρα του Rifkin με το τεchnο-καπιταλιστικό της κεφάλι, το γεροδεμένο σώμα του τρίτου τομέα, και τη μικροσκοπική ουρά παραγωγής υπεραξίας; Υπάρχουν αναλογίες που πρέπει να γίνονται σεβαστές ακόμη κι από φουτουριστικές χίμαιρες, και η χίμαιρα του Rifkin απλά δεν μπορεί να υπάρξει επειδή το κεφάλι, όσο τεχνολογικά ανεπτυγμένο κι αν είναι, δεν μπορεί να τραφεί από μια τόσο μικροσκοπική ουρά. Ο καπιταλισμός που προκύπτει από το “νέο κοινωνικό συμβόλαιο” του Rifkin είναι αδύνατος, γιατί είναι εξ ορισμού ένας καπιταλισμός χωρίς κέρδη, τόκους και γαιοπρόσοδο. Γιατί να δεχτούν οι καπιταλιστές να κάνουν μια τέτοια συμφωνία, όταν κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου διατυμπάνιζαν πως θα προτιμούσαν ν’ ανατινάξουν τον μισό πλανήτη από το να παραχωρήσουν έστω και ένα δέκατο από τα έσοδά τους; Αυτή η “απόδειξη του αδύνατου” είναι τόσο προφανής που δεν μπορεί κανείς παρά ν’ αναρωτηθεί γιατί ο Rifkin επικαλείται τον Μαρξ τόσο άμεσα στην αρχή του *Τέλους Της Εργασίας* μόνο και μόνο για να τον εξορκίσει εντελώς στο τέλος. Μήπως για να αποφύγει την αναφορά στο δυσάρεστο του παγκόσμιου πολέμου, της επανάστασης και του πυρηνικού αφανισμού που προκάλεσαν οι αρχικές σκέψεις του; Μήπως για να σπρώξει με συγκαλυμμένες μαρξικές απειλές την τεchnο-καπιταλιστική τάξη σε μια πράξη αυτοκτονίας καμουφλαρισμένη σαν μια καινούρια ανάσα ζωής; Απαντήσεις σε τέτοιες ερωτήσεις θα απαιτούσαν μια πολιτική ανάλυση αντίστοιχη με την ρητορική που χρησιμοποιεί ο Rifkin και ο κύκλος του. Παραιτούμαι από μια τέτοια προσπάθεια. Όμως αξίζει να σημειωθεί ότι η χιμαιρική στρατηγική του Rifkin δεν είναι εντελώς λανθασμένη. Έτσι κι αλλιώς, αναζητεί ένα καινούργιο τομέα για την επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων. Λανθασμένα επέλεξε τον “μη-κερδοσκοπικό”, εθελοντικό τομέα, γιατί αν αυτός είναι πράγματι “μη-κερδοσκοπικός” και εθελοντικός, δεν μπορεί ν’ αποτελέσει μια σοβαρή βάση για ένα καινούριο τομέα απασχόλησης σε μια καπιταλιστική κοινωνία. (Και δεν υπάρχει τρόπος να ξεφύγουμε από τον καπιταλισμό μέσω μιας μαζικής απάτης, όσο δελεαστικό κι αν είναι αυτό). Όμως η διαίσθηση του Rifkin είναι σωστή. Γιατί η πληθωρικότητα της εργασίας εκτείνεται πέρα από την διάσταση της επίσημης μισθωτής εργασίας, και αυτή η άμισθη εργασία όντως παράγει υπεραξία σε τεράστια ποσότητα. Αν γίνει πιο άμεσα και αποτελεσματικά εκμεταλλεύσιμη, αυτή η εργασία μπορεί να γίνει η αρχή μιας νέας εποχής απασχόλησης, που δημιουργεί υπεραξία μέσω της διόγκωσης της καταναγκαστικής εργασίας, της επέκτασης των άμεσων καπιταλιστικών σχέσεων στην περιοχή της αναπαραγωγής της εργασίας, και τέλος της ισχυροποίησης των μικρο- και εγκληματικών επιχειρήσεων. Έτσι ο “νεοφιλελευθερισμός”, η “νεο-σκληριά” και ο “πόλεμος κατά των ναρκωτικών” είναι καταλληλότερα συνθήματα της για την Τρίτη Βιομηχανική Επανάσταση απ’ ότι ο “μη-κερδοσκοπικός” τρίτος

τομέας που προωθείται απ' τον Rifkin, γιατί μπορούν να ενεργοποιήσουν τις "αντίρροπες τάσεις" στην κατακόρυφη πτώση του ποσοστού κέρδους που προκαλούν η μηχανοργάνωση, η ρομποτοποίηση και η γενετική μηχανική.

Ο Negri και Το Τέλος του Νόμου της Αξίας

Ο Rifkin μπορεί ίσως να ικανοποιείται με την κακομαγειρεμένη χρήση της σκέψης του Μαρξ. Έτσι κι αλλιώς δεν προέρχεται από την μαρξιστική παράδοση και οι προηγούμενες αναφορές του στο έργο του Μαρξ είναι λίγες και περιφερειακές. Αλλά τα θέματα που ο Rifkin παρουσίασε τόσο καθαρά στο *Τέλος της Εργασίας* μπορούν να βρεθούν σε πολλούς μαρξιστές, μετα-μαρξιστές και μεταμοντέρνους μαρξιστές συγγραφείς, συχνά σε πολύ πιο θολές και σιβυλλικές παραλλαγές. Μια από τις κύριες φιγούρες σ' αυτή την περιοχή είναι ο Antonio Negri ο οποίος στα '70 ανέπτυξε επιχειρήματα που στηρίζουν συμπεράσματα πολύ όμοια με του Rifkin, αλλά χωρίς την μαρξιστική αφέλιξη του τελευταίου. Η *Εργασία του Διόνυσου* (Negri και Hardt) που εκδόθηκε το 1994 συνέχισε το διάλογο που ξεκίνησε στο *Μαρξ Πέρα από τον Μαρξ* και συνέχισε στο *Νέοι Χώροι Ελευθερίας* (Negri και Guattari)³. Σ' αυτή την ενότητα θα δείξω πώς η πιο σοφιστική και μαρξιστική ανάλυση του Negri για τον σύγχρονο καπιταλισμό είναι το ίδιο προβληματική όσο του Rifkin. Είναι δύσκολο να διακρίνω την ομοιότητα του Negri με τον Rifkin, απλώς επειδή το έργο του Negri είναι αυστηρά αντι-εμπειρικό· σπάνια ένα γεγονός ή έστω κάτι σαν γεγονός επιπλέει στα κείμενά του ενώ το *Τέλος της Εργασίας* του Rifkin είναι γεμάτο από στατιστικές και δημοσιογραφικά κειμενάκια για την υψηλή τεχνολογία. Ο Negri δεν καταδέχεται να γράψει απλώς για μια εποχή του "τέλους της εργασίας". Ωστόσο, στη θεωρητική του απόρριψη της κλασικής θεωρίας της εργασίας και του νόμου της αξίας, εκφράζει μια αντίστοιχη θέση χρησιμοποιώντας εκφράσεις που αφορούν την υπόσταση τους. Στο τέλος του 20ου αιώνα, σύμφωνα με το Negri, "ο νόμος είναι εντελώς χρεοκοπημένος" ή "δεν λειτουργεί πλέον" ή "ο νόμος της αξίας πεθαίνει".

Η θέση αυτή είναι αντίστοιχη με τους πιο εμπειρικούς ισχυρισμούς του Rifkin, όμως η αντιστοιχία μπορεί να εδραιωθεί μόνο μετά από μια ιλιγγιώδη θεωρητική υποβάθμιση. Η εκδοχή του Negri της κλασικής εργατικής θεωρίας για την αξία έχει "ως πρωταρχικό της έργο... την εξέταση των κοινωνικών και οικονομικών νόμων που κυβερνούν την ανάπτυξη της εργατικής δύναμης ανάμεσα στους διαφορετικούς τομείς της κοινωνικής παραγωγής φέρνοντας έτσι στο φως την καπιταλιστική διαδικασία της αξιοποίησης" ή είναι "μια έκφραση της σχέσης ανάμεσα στη συγκεκριμένη εργασία και τα ποσά των χρημάτων που χρειάζονται για να εξασφαλίσουν μια ύπαρξη" ή είναι ένα μέτρο "της καθορισμένης αναλογικότητας ανάμεσα στην αναγκαία εργασία και την υπερεργασία". Ο νόμος της αξίας ήταν ζωντανός τον 19ο αιώνα, αλλά όπως ακριβώς ο θεός του Νίτσε, άρχισε τότε να πεθαίνει. Ωστόσο, ο νόμος χρειάστηκε λίγο περισσότερο καιρό για να βγάλει πιστοποιητικό θανάτου. Η χρεοκοπία, η μη ισχύς και ο θάνατος του νόμου της αξίας απλά σημαίνουν ότι οι θεμελιώδεις μεταβλητές της καπιταλιστικής ζωής -κέρδος, τόκο και μισθός- δεν καθορίζονται πλέον από τον χρόνο εργασίας. Ο Negri ισχυρίζεται, όπως και ο Rifkin, ότι ο καπιταλισμός έχει εισέλθει σε μια περίοδο την οποία ο Μαρξ, με τον πιο προφητικό τρόπο, περιέγραψε στο "Αποσπάσμα για τις Μηχανές" των *Grundrisse*. Ας επιλέξω ένα μέρος, στο οποίο συχνά γίνεται αναφορά, αυτού του "Αποσπάσματος":

Η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας σημαίνει ότι η βάση πάνω στην οποία στηρίζεται -η ιδιοποίηση του εργασιακού χρόνου των άλλων- παύει να αποτελεί ή να δημιουργεί τον πλούτο, και την ίδια στιγμή η άμεση εργασία ως τέτοια σταματά να είναι η βάση της παραγωγής, αφού μετασχηματίζεται όλο και περισσότερο σε μια εποπτική και ρυθμιστική δραστηριότητα αλλά επίσης και επειδή το προϊόν σταματά να παράγεται από ατομική άμεση εργασία, και η παραγωγή συντελείται περισσότερο ως συνδυασμός της κοινωνικής δραστηριότητας... Όπως από τη μια μεριά, η καθυπόταξη των φυσικών δυνάμεων στον κοινωνικό του είναι η αναγκαία προϋπόθεση ώστε οι παραγωγικές δυνάμεις των μέσων της εργασίας να φτάσουν στο επίπεδο της αυτόματης διαδικασίας, έτσι από την άλλη, η ατομική εργασία στην άμεση μορφή της μετασχηματίζεται σε κοινωνική εργασία. Με αυτόν τον τρόπο, η άλλη βάση αυτού του τρόπου

Η ανάπτυξη της “αυτόματων διαδικασιών” στη γενετική μηχανική, στον ηλεκτρονικό προγραμματισμό και τη ρομποτοποίηση από τα 1960 έχουν πείσει τον Negri και τον Rifkin ότι τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του σύγχρονου καπιταλισμού ταιριάζουν ένα προς ένα με το όραμα του Μαρξ στα 1857-1858. Η κύρια διαφορά ανάμεσα στο έργο του Negri και *Το Τέλος της Εργασίας* του Rifkin είναι ότι ενώ ο Rifkin δίνει έμφαση στις συνέπειες αυτών των “αυτόματων διαδικασιών” στην ανεργία των μαζών των εργατών, ο Negri δίνει έμφαση στους νέους εργάτες που εμπλέκονται κεντρικά στον “κοινωνικό νου” και στην “κοινωνική εργασία”. Ενώ ο Rifkin ισχυρίζεται ότι αυτοί οι καινούριοι “εργάτες γνώσης” (π.χ. ερευνητές επιστήμονες, μηχανικοί σχεδιασμού, αναλυτές λογισμικού, οικονομικοί σύμβουλοι, αρχιτέκτονες, ειδικοί του marketing, παραγωγοί και επιμελητές ταινιών, δικηγόροι, τραπεζικοί επενδυτές) δεν μπορούν ποτέ να γίνουν αριθμητικά ένας μεγάλος τομέας και γι' αυτό δεν αποτελούν λύση στα προβλήματα που δημιουργούνται σε αυτή τη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ο Negri τους θεωρεί ως το κλειδί για τον μετασχηματισμό προς τον κομμουνισμό πέρα από τον “υπαρκτό σοσιαλισμό”.

Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε μια διαφορά ορολογίας ανάμεσα στον Negri και τον Rifkin, γιατί ο Negri με τα χρόνια όρισε αυτούς τους “εργάτες γνώσης” του Rifkin, πρώτα στα 1970 ως “κοινωνικούς εργάτες” και έπειτα στα 1990 τους βάφτισε “cyborgs” με τον τρόπο της Donna Haraway. Αν και ασυνήθιστα αδόκιμος στην αγγλική του μετάφραση, ο όρος “κοινωνικός εργάτης” προέρχεται κατευθείαν από τις σελίδες των *Grundrisse*. Γιατί όταν ψάχνουμε για μια περιγραφική φράση που θα σύγκρινε τους νέους εργάτες στον “τομέα της πληροφορίας και γνώσης” με τους “μαζικούς εργάτες” της εποχής της αλυσίδας παραγωγής, πολλές από τις προτάσεις του Μαρξ (π.χ. “σ' αυτό το μετασχηματισμό, αυτό που φαίνεται ως το κύριο στήριγμα της παραγωγής και του πλούτου δεν είναι ούτε η άμεση εργασία που εκτελείται από τον εργάτη, ούτε ο χρόνος που δουλεύει - αλλά η οικειοποίηση του ανθρώπου από την ίδια την γενική παραγωγική δύναμή του, η κατανόησή του για τη φύση και η επιβολή του σ' αυτή, με μία λέξη, η ανάπτυξη του κοινωνικού υποκειμένου”) τον επηρέασαν βαθύτατα. Ο κοινωνικός εργάτης είναι το υποκείμενο της “τεχνο-επιστημονικής εργασίας” και αυτός/ή βγαίνουν από τις σελίδες των *Grundrisse* ως οι cyborgs του ύστερου 20ου αιώνα, δηλ. “ένα υβρίδιο μηχανής και οργανισμού που συνεχώς διαπερνά τα όρια ανάμεσα στην υλική και άυλη εργασία”. Ενώ ο χρόνος εργασίας του μαζικού εργάτη στην αλυσίδα παραγωγής συσχετίστηκε κεντρικά με την παραγωγικότητα (σε ανταλλακτική αξία και αξία χρήσης) και την αλλοτρίωση του από το βιομηχανικό σύστημα, ο χρόνος εργασίας του κοινωνικού cyborg είναι ανεξάρτητος από την παραγωγικότητα, αλλά απ' άκρη σ' άκρη ενσωματωμένος στο πεδίο της παραγωγής. Ο Rifkin βλέπει την “τάξη της γνώσης” των “συμβολικών αναλυτών” ως θεμελιωδώς ταυτισμένη με το κεφάλαιο, και εξηγεί το καινούριο ενδιαφέρον για τα πνευματικά δικαιώματα ως ένδειξη του ότι η καπιταλιστική ελίτ έχει αναγνωρίσει τη σπουδαιότητα της τάξης της γνώσης και είναι πρόθυμη να μοιραστεί το πλούτο της μ' αυτή. Οι εργάτες γνώσης “γίνονται με γοργό ρυθμό η νέα αριστοκρατία”. Ο Negri μάλλον διαβάζει διαφορετικά το παρόν και το μέλλον αυτής της τάξης. Η ύπαρξη των κοινωνικών cyborgs όχι μόνο είναι απόδειξη πως η διαλεκτική της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει “σπάσει”, σύμφωνα με το Negri, αλλά και ότι το κεφάλαιο απλά δεν μπορεί να την “επαναφέρει”, γιατί ο “κοινωνικός εργάτης έχει αρχίσει να παράγει μια υποκειμενικότητα που δεν μπορεί κανείς πλέον να συλλάβει με όρους καπιταλιστικής ανάπτυξης, νοούμενης ως ολοκληρωμένης διαλεκτικής κίνησης”. Μ' άλλα λόγια, η τεχνο-επιστημονική εργασία δεν μπορεί να ελεγχθεί από το κεφάλαιο μέσω του συστήματος των μισθών και της εργασιακής πειθαρχίας, τελειοποιημένο με την υπόσχεση της εισόδου στα υψηλότερα επίπεδα διευθυντικής, οικονομικής και πολιτικής εξουσίας για τους “καλύτερους”. Όχι μόνο γιατί ο cyborg είναι πέρα από τα όρια του καπιταλιστικού χρόνου και του αποδίδονται τεχνικές ελέγχου, αλλά επιπλέον είναι η εμπροσθοφυλακή της κομμουνιστικής επανάστασης. Γιατί; Ας διαβάσουμε πρώτα, και μετά ας ερμηνεύσουμε τι λέει ο Negri:

Η συνεργασία, ή ο συσχετισμός των [cyborg] παραγωγών, τοποθετείται ανεξάρτητα από την ικανότητα οργάνωσης του κεφαλαίου. Η συνεργασία και η υποκειμενικότητα της εργασίας έχουν βρει σημείο επαφής έξω από τις μηχανορραφίες του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο γίνεται απλά ένας μηχανισμός

σύλληψης, ένα φάντασμα, ένα είδωλο. Γύρω του κινείται η ριζικά αυτόνομη διαδικασία της αυτοαξιοποίησης που όχι μόνο αποτελεί μια εναλλακτική βάση για πιθανή ανάπτυξη, αλλά και αντιπροσωπεύει ουσιαστικά μια καινούρια καταστατική οργάνωση.

Ο Negri ισχυρίζεται ότι οι cyborg εργάτες έχουν δραπετεύσει από το πεδίο βαρύτητας του καπιταλισμού σε μια περιοχή όπου η εργασία τους και η ζωή τους ουσιαστικά παράγουν τις θεμελιώδεις κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις που αρμόζουν στον κομμουνισμό. Αυτές οι σχέσεις χαρακτηρίζονται από "αυτοαξιοποίηση" -δηλαδή, αντί να καθορίζουν την αξία της εργατικής δύναμης και της εργασίας στη βάση της ανταλλακτικής τους αξίας για τους καπιταλιστές, οι εργάτες προσδίδουν αξία στην εργατική τους δύναμη με την ικανότητά τους να καθορίζουν την αυτόνομη ανάπτυξή τους- και αυτό αναδύεται την περίοδο που η τεχνο-επιστημονική εργασία γίνεται παραδειγματική. Στην πράξη, η αντίληψη του Negri για την "αυτοαξιοποίηση" είναι παρόμοια με αυτή της "τάξης για τον εαυτό της" ή της "ταξικής συνείδησης" του πιο παραδοσιακού μαρξισμού. Αλλά αυτή η αυτοαξιοποίηση ξεχωρίζει τον cyborg από τον μαζικό εργάτη και σηματοδοτεί την έλευση της αληθινής κομμουνιστικής επανάστασης που ειρωνικά διεισδύει στο παγκόσμιο διαδίκτυο παρά στα (παλιά και καινούρια) φαντάσματα του μαζικού εργάτη, των ακτημόνων και των κατοίκων των γκέτο του πλανήτη.

Η σύγκρουση μεταξύ της εικόνας του Negri για τον αντι-καπιταλιστικό cyborg και της εικόνας του Rifkin για τον καπιταλιστικό εργάτη γνώσης μπορούν να αποτελέσει ένα ελκυστικό θέμα. Αλλά όπως ο εργάτης γνώσης του Rifkin (ως ο τελευταίος απασχολούμενος που παράγει κέρδος) είναι χτισμένος πάνω σε μια λανθασμένη κατανόηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, έτσι είναι και ο cyborg του Negri. Συνεπώς, είναι πιο χρήσιμο να παρατηρήσουμε και να ασκήσουμε κριτική στην κοινή βάση των δύο αυτών απόψεων. Ο Negri βασίζει την εκδοχή του για τον "κοινωνικό εργάτη" στα *Grundrisse* του Μαρξ όπως κάνει ο Rifkin για τον δικό του "εργάτη γνώσης", όμως πρέπει να θυμόμαστε ότι το "Απόσπασμα για τις Μηχανές" δεν ήταν ο τελευταίος λόγος του Μαρξ για τις μηχανές στην καπιταλιστική κοινωνία. Ο Μαρξ συνέχισε το έργο του για μια ακόμα δεκαετία και γέμισε τους τόμους I, II, και III του *Κεφαλαίου* με νέες παρατηρήσεις. Δεν εδώ είναι το μέρος ν' ανασκοπήσουμε αυτές τις παρατηρήσεις σε βάθος. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι στον πρώτο τόμο ο Μαρξ αναγνώρισε όχι μόνο τις μεγάλες δυνάμεις που τα μηχανήματα εισήγαγαν στην παραγωγική διαδικασία, αλλά τόνισε επίσης την ανικανότητα των μηχανών να παράγουν αξία, ανάλογη με τα θερμοδυναμικά όρια στην διαθεσιμότητα του έργου σε ένα δεδομένο πεδίο ενέργειας. Αλλά ακόμα πιο κρίσιμο για το δικό μας θέμα είναι τα κείμενα του *Κεφαλαίου* όπου ο Μαρξ αναθεώρησε το "Απόσπασμα για τις Μηχανές". Σ' αυτά τα κείμενα αναγνώρισε ότι σε οποιαδήποτε εποχή που ο καπιταλισμός προσεγγίζει το στάδιο της "αυτόματης διαδικασίας", το σύστημα στο σύνολό του πρέπει ν' αντιμετωπίσει μια δραστική επιτάχυνση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Αναρωτήθηκε: "Πώς γίνεται αυτή η πτώση να μην είναι μεγαλύτερη και πιο γρήγορη;" Η απάντησή του ήταν ότι υπάρχουν ενσωματωμένες διαδικασίες στην καπιταλιστική δραστηριότητα που αντιδρούν σ' αυτή την τάση και έτσι και στο τεχνολογικό τέλος του συστήματος. Αυτές μπορούν να βρεθούν άμεσα στο κεφάλαιο XIV για τις "αντίρροπες τάσεις" και έμμεσα στο μέρος II για την διαμόρφωση του μέσου ποσοστού κέρδους. Ανέφερα τις κριτικές συνέπειες των "αντίρροπων τάσεων" στη κριτική μου για τον Rifkin, και ισχύουν και για τον Negri. Ο Negri κατηγορηματικά αρνείται "τους κοινωνικούς και οικονομικούς νόμους που κυβερνούν την ανάπτυξη της εργατικής δύναμης ανάμεσα στους διαφορετικούς τομείς της κοινωνικής παραγωγής" και απορρίπτει την άποψη ότι ο εργασιακός χρόνος είναι κρίσιμος για "την αξιοποίηση της καπιταλιστικής διαδικασίας". Όμως το κεφάλαιο και οι καπιταλιστές ακόμα ενδιαφέρονται σοβαρά και για τα δύο. Γι' αυτό και υπάρχει τέτοια ώθηση να στέλνεται κεφάλαιο σε χαμηλόμισθες περιοχές και γι' αυτό υπάρχει τέτοια αντίσταση στη μείωση της μισθωτής εργάσιμης ημέρας. Γιατί η μηχανοργάνωση και η ρομποτοποίηση των εργοστασίων και των γραφείων στη δυτική Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και την Ιαπωνία συνοδεύεται από μια διαδικασία "παγκόσμιας επέκτασης" και "νέων περιφράξεων".

Οι καπιταλιστές παλεύουν μανιασμένα τόσο για να έχουν το δικαίωμα να εγκαθιστούν ζώνες παραγωγής και μπουρδέλα στις λιγότερο μηχανοποιημένες περιοχές του κόσμου όσο και για να έχουν το δικαίωμα να πατεντάρουν μορφές ζωής. Αντί για μείωση, έχει υπάρξει μια τεράστια διόγκωση της βιομηχανικής παραγωγής σε πολλές

περιοχές του πλανήτη. Πράγματι, μεγάλο μέρος των κερδών των παγκόσμιων επιχειρήσεων και των τόκων που απολαμβάνουν οι διεθνείς τράπεζες έχει δημιουργηθεί από αυτήν την χαμηλής τεχνολογίας, βιομηχανική και σεξουαλική εργασία. Για να φέρουν τους εργάτες σ' αυτά τα εργοστάσια και μπουρδέλα, νέες περιφράξεις τεραστίων διαστάσεων συμβαίνουν σε όλη την Αφρική, την Ασία και την Αμερική. Το ίδιο ακριβώς κεφάλαιο που κατέχει "τις αιθέριες μηχανές της πληροφορικής που αντικαθιστούν τη βιομηχανική παραγωγή" εμπλέκεται επίσης στις περιφράξεις εκτάσεων σε όλο τον πλανήτη προκαλώντας πείνα, επιδημίες, πόλεμο χαμηλής έντασης και συλλογική εξαθλίωση την ίδια στιγμή. Γιατί το κεφάλαιο ανησυχεί για την κοινοτική διαχείριση της γης στην Αφρική, για παράδειγμα, αν αληθεύει ότι η πραγματική πηγή παραγωγικότητας πρόκειται να βρεθεί στους cyborgs του πλανήτη; Μια απάντηση είναι ότι απλά αυτά τα εργοστάσια, οι εκτάσεις γης, και τα μπουρδέλα στον τρίτο κόσμο είναι τοποθεσίες των "αντίρροπων τάσεων" στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Αυξάνουν το συνολικό ποσό της υπερεργασίας, βοηθούν στην συμπίεση των μισθών, κάνουν φτηνότερα τα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου και επεκτείνουν τερατωδώς την εργασιακή αγορά, ώστε να γίνει δυνατή η ανάπτυξη των βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας οι οποίες απασχολούν άμεσα λίγους μόνο εργάτες γνώσης ή cyborgs. Μια ακόμα συμπληρωματική απάντηση μπορεί να βρεθεί στη "Μετατροπή του Κέρδους σε Μέσο Κέρδος" του *Κεφαλαίου* που δείχνει την ύπαρξη κάποιου είδους καπιταλιστικής αυτοαξιοποίησης. Για να υπάρξει ένα μέσο ποσοστό κέρδους σ' όλο το καπιταλιστικό σύστημα, οι τομείς της βιομηχανίας που απασχολούν λίγους εργάτες αλλά πολλές μηχανές πρέπει να μπορούν να χρησιμοποιήσουν ένα μέρος από την ποσότητα της αξίας που δημιουργούν οι τομείς με πολλή εργασία και χαμηλή τεχνολογία. Αν δεν υπήρχαν τέτοιοι τομείς ή μια τέτοια δυνατότητα, τότε το μέσο ποσοστό κέρδους θα ήταν τόσο χαμηλό στις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας και λίγης εργασίας που όλες οι επενδύσεις θα σταματούσαν και το σύστημα θα έφτανε στο τέρμα του. Συνεπώς, οι "νέες περιφράξεις" πρέπει να συνοδεύουν την άνοδο της "αυτόματης διαδικασίας" στη βιομηχανία, το κομπούτερ χρειάζεται τις μονάδες που εκμεταλλεύονται εντατικά και με τους χειρότερους όρους τους εργάτες και η ύπαρξη του cyborg βασίζεται στον σκλάβο. Ο Negρί είναι σωστός όταν συνδέει την άνοδο των νέων εργατών στα πεδία της υψηλής τεχνολογίας με την αυτοαξιοποίηση, αλλά πρόκειται περισσότερο με την καπιταλιστική "αυτοαξιοποίηση" -δηλαδή το δικαίωμα της "νεκρής εργασίας" ν' απαιτεί ένα αναλογικό μερίδιο από τη "ζωντανή εργασία"- παρά με την αυτοαξιοποίηση των εργατών. Πράγματι, η "αυτοαξιοποίηση" του κεφαλαίου στηρίζεται στην υποτίμηση του πλανητικού προλεταριάτου. Μπορεί κανείς εύκολα να απορρίψει την ανάλυση του Negρί ως εξαιρετικά ευρωκεντρική εξαιτίας της αδιαφορίας που επιδεικνύει στην εργασία δισεκατομμυρίων ανθρώπων στον πλανήτη που παράγουν αξία. Πραγματικά είναι ευρωκεντρικός μ' έναν μάλλον αρχαϊκό τρόπο. Θα έκανε καλά τουλάχιστον να κοιτάξει την νέα παγκόσμια καπιταλιστική πολυπολιτισμικότητα και τις ιδεολογίες που έχει γεννήσει, αντί τον μάλλον μικρό κύκλο μεταμοντέρνων στοχαστών που αποτελούν τον άμεσο ορίζοντά του, για να αρχίσει να εκτιμά τους ταξικούς αγώνες του σήμερα, ακόμα κι από μια καπιταλιστική σκοπιά. Όμως η κατηγορία περί ευρωκεντρισμού είναι λίγο πολύ γενική. Αυτό που μπορεί καλύτερα να εξηγήσει τη μεθοδολογική λήθη του Negρί απέναντι στο πλανητικό προλεταριάτο είναι η προσήλωσή του σ' ένα από τα αξιώματα του μαρξισμού-λενινισμού: το επαναστατικό υποκείμενο σε οποιαδήποτε εποχή συνθέτεται από τα πλέον "παραγωγικά" στοιχεία της τάξης. Είναι αλήθεια ότι ο Negρί δεν τρέφει τίποτε άλλο παρά απέχθεια για τις μεταφυσικές του διαλεκτικού υλισμού και για την ιστορία του "υπαρκτού σοσιαλισμού", αλλά στην επιλογή του επαναστατικού υποκειμένου είναι λενινιστής ως το κόκαλο. Ο Negρί δίνει τόση πολλή σημασία στους προγραμματιστές των υπολογιστών και το σινάφι τους εξαιτίας της υποτιθέμενης παραγωγικότητάς τους. Αφού η γενική διάνοια είναι παραγωγική, τότε αυτοί οι διανοητικοί εργάτες είναι οι ιδανικοί (και μάλιστα επαναστατικοί) αντιπρόσωποι της, αν και δεν έχουν ακόμα ξεκινήσει ένα συγκεκριμένο αγώνα ενάντια στην καπιταλιστική συσσώρευση είτε ως "κοινωνικοί εργάτες" είτε ως cyborgs. Όμως αυτή η μεθοδολογική ταυτοποίηση της επανάστασης και της παραγωγής έχει αποδειχθεί λανθασμένη πολύ συχνά στην ιστορία. Πολλοί λενινιστές και λενινιστικά κόμματα στο παρελθόν έχουν συχνά πληρώσει αυτό το λάθος με την ζωή τους. Η πολιτική αντίληψη του Μάο δείχνει ξεκάθαρα ότι χρειάστηκε η σφαγή κομμουνιστών εργατών και πολλές ακόμη θανάσιμες εμπειρίες πριν αναγνωριστεί ότι η ταξιστική αρχή -οι φαινομενικά ασθενέστεροι και λιγότερο παραγωγικοί μπορεί να είναι οι πιο δυναμικοί στον αγώνα- ήταν πιο ακριβής από τη λενινιστική. Η επιλογή του επαναστατικού υποκειμένου αυτής της περιόδου από το Negρί -οι δεξιοτέχνες των αιθέριων μηχανών- είναι το ίδιο αμφισβητήσιμη όσο και η εμμονή των

λενινιστών στον βιομηχανικό εργάτη στο παρελθόν. Πράγματι, η αποτυχία της *Εργασίας του Διόνυσου*, που εκδόθηκε το 1994 στις ΗΠΑ, να απευθυνθεί στους επαναστατικούς αγώνες των γηγενών του πλανήτη, ειδικότερα στους ζαπατίστας του Μεξικό, είναι μία σαφής ένδειξη ότι η επαναστατική γεωγραφία του Νεγρί χρειάζεται διεύρυνση.

Συμπέρασμα

Ο Νεγρί και ο Rifkin είναι οι κύριοι συμμετέχοντες στο διάλογο για το “τέλος της εργασίας”, αν και καταλαμβάνουν τα δύο άκρα του ρητορικού φάσματος. Ο Rifkin είναι εμπειρικός και απαισιόδοξος στην αξιολόγηση του για το “τέλος της εργασίας” ενώ ο Νεγρί θέτει τα πράγματα α priori και είναι αισιόδοξος. Ωστόσο, και οι δύο δείχνουν να επικαλούνται ένα τεχνολογικό ντετερμινισμό με το να ισχυρίζονται ότι υπάρχει ένας μόνο τρόπος για να εξελιχθεί ο καπιταλισμός. Αυτοί, και οι περισσότεροι που μπαίνουν σ' αυτό το διάλογο, ξεχνούν πως ο καπιταλισμός περιορίζεται (και προστατεύεται) από αναλογικότητες και αντίρροπες τάσεις. Το σύστημα δεν πρόκειται να τεθεί εκτός λειτουργίας μέσα από την απλοϊκή πρόσθεση των πιο εξελιγμένων μηχανών, τεχνικών και εργατών όπως και να 'ναι, γιατί ο ειρωνικός λόγος του Μαρξ: “Το πραγματικό εμπόδιο της καπιταλιστικής παραγωγής είναι το ίδιο το κεφάλαιο”, είναι πιο αληθινή από ποτέ. Μπορεί να είναι μια παλιά και μίζερη αλήθεια, όμως ακόμα και σήμερα το κέρδος, οι τόκοι, οι μισθοί και η εργασία σε συγκεκριμένες αναλογίες είναι ιδιαίτερες και απαραίτητες συνθήκες για την ύπαρξη του καπιταλισμού. Το κεφάλαιο δεν μπορεί να σύρει τον εαυτό του στη λήθη, αλλά ούτε και μπορεί να εξαπατηθεί ή να σταματήσει να υπάρχει με κατάρες.

Ο Rifkin προσπαθεί να εξαπατήσει το σύστημα και να το κάνει να πιστέψει ότι ένας βιώσιμος τρόπος, που αυτός προβλέπει, για να βγει από την κρίση της ανεργίας είναι να παραιτηθεί από τους τομείς της οικονομίας που παράγουν αξία. Ισχυρίζεται πως όλα θα 'ναι μια χαρά αν οι καπιταλιστές κρατήσουν τον έλεγχο της αυτοματοποιημένης γεωργίας και βιομηχανίας και των υπηρεσιών και σχεδόν όλοι οι άλλοι δουλεύουν σ' ένα μη-κερδοσκοπικό τρίτο τομέα που δεν διεκδικεί καμία ηγεμονία. Αλλά αυτό το σενάριο δύσκολα μπορεί να περάσει απ' τα διεισδυτικά μάτια του καπιταλιστικού τύπου και πολύ λιγότερο από τις αίθουσες συσκέψεων χωρίς να γελοιοποιηθεί. Γι' αυτό και δεν μπορεί να πετύχει.

Ο Νεγρί αντίθετα δοκιμάζει τις φιλοσοφικές κατάρες. Αποκαλεί μ' ένα οντολογικό τρόπο τον καπιταλισμό του ύστερου 20ου αιώνα “απλά έναν μηχανισμό σύλληψης, ένα φάντασμα, ένα είδωλο”. Εκτιμώ την επιθυμία του Νεγρί να καταραστεί αυτό το σύστημα του αποδεκατίσματος, της ταπείνωσης και της εξαθλίωσης, αλλά αμφισβητώ αυτό το “απλά”. Όπως έχουν δείξει τα υψηλότερα όργανα της καπιταλιστικής διανοήσης (όπως το ίδρυμα Φορντ), το κεφάλαιο είναι αλώβητο σε τέτοιες κατάρες όσο ήταν και οι κονκισταδόροι στις θεολογικές κατάρες των αζτέκων ιερέων. Πράγματι, το κεφάλαιο γλεντάει με τον σαν φάντασμα χαρακτήρα του. Το μόνο του μέλημα είναι η διάρκεια ζωής του φαντάσματος, όχι οι οντολογικές του ιδιότητες.

Η φιλολογία περί του “τέλους της εργασίας” δεν διαψεύδεται μόνο θεωρητικά και εμπειρικά. Δημιουργεί ταυτόχρονα μια αποτυχημένη πολιτική, γιατί σε τελευταία ανάλυση προσπαθεί να πείσει και τους δύο, το φίλο και τον εχθρό, ότι πίσω απ' την πλάτη του καθενός ο καπιταλισμός έχει τελειώσει. Το σλόγκαν αυτής της φιλολογίας δεν είναι αυτό της Τρίτης Διεθνούς: “Μην ανησυχείτε, ο καπιταλισμός θα καταρρεύσει από μόνος του αργά ή γρήγορα”. Μάλλον είναι: “Ο καπιταλισμός έχει ήδη τελειώσει φτάνοντας στο υψηλό τεχνολογίας όριο του συστήματος. Απλά ξυπνήστε!”. Αλλά μια τέτοια αντικαπιταλιστική εκδοχή του σλόγκαν του Νίτσε “ο θεός είναι νεκρός” δύσκολα εμπνέει, όταν εκατομμύρια σφάζονται ακόμη στο όνομα του θεού και του Κεφαλαίου.

Σημειώσεις.

1. Αυτός ο “διστραμμένος” ορισμός θυμίζει τη διαγώνια μέθοδο του Cantor που έχει αποδειχθεί τόσο καρποφόρα στη μαθηματική έρευνα αυτόν τον αιώνα. Το τρικ αυτής της μεθόδου είναι να υποθέσουμε ότι υπάρχει μια λίστα που εξαντλεί όλα τα αντικείμενα μια συγκεκριμένης τάξης K και μετά να ορίσουμε ένα μέλος του K που δεν υπάρχει στη λίστα χρησιμοποιώντας τις ειδικές ιδιότητες της ίδιας της λίστας.

2. Για παράδειγμα, σ' ένα μεγάλο μέρος της τρέχουσας συζήτησης για το ελεύθερο εμπόριο, ένα χαμηλό επίπεδο μισθού θεωρείται από πολλούς ότι είναι ένα ρικαρτιανό “συγκριτικό πλεονέκτημα”. Αλλά ένα τέτοιο διάβασμα είναι παραποίηση των απόψεων του Ρικάρντο και δικαιολόγηση της καταστολής των αγώνων των εργατών. Οι πηγές του “συγκριτικού πλεονεκτήματος” για τον Ρικάρντο είναι τα ημι-μόνιμα χαρακτηριστικά του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος μιας χώρας, όχι οι οικονομικές μεταβλητές όπως οι μισθοί, τα κέρδη και η γαιοπρόσδοος.

3. Δεν είναι εδώ το μέρος για να συζητήσουμε την πολιτική ζωή του Negri από τα 1970. Για περισσότερα πάνω σ' αυτό το θέμα, βλέπε *Introduction to The Politics of Subversion* του ίδιου. Επέστρεψε εθελοντικά από την εξορία στη Γαλλία τον Ιούλιο του 1997 και είναι τώρα στη φυλακή Rabbi (Ρώμη). Υπάρχει μια διεθνής κινητοποίηση που απαιτεί την απελευθέρωσή του. [Η σημείωση είναι του '98].

4. Ο Negri συχνά περιγράφει την εργασία του κοινωνικού εργάτη cyborg ως “άυλη”. Όμως μια ανάλυση της θεωρίας της μηχανής Turing δείχνει πως δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο τι αποκαλείται υλική εργασία (π.χ. ύφανση, σκάψιμο) και τι άυλη εργασία (π.χ. δημιουργία ενός λογισμικού προγράμματος). Συνεπώς, πρέπει κανείς να κοιτάξει άλλες πτυχές της εργασιακής κατάστασης για να εντοπίσει τις ιδιότητές της που έχουν σχέση με την παραγωγή αξίας.

εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη, τον Μάρτη του 2005

